
ASPECTE ALE DIALOGULUI TRANSDISCIPLINAR ÎNTRE ȘTIINȚĂ, CULTURĂ ȘI RELIGIE

Ionuț ISAC

Institutul de Istorie „G. Bariț” din Cluj-Napoca

e-mail: isac.ionut@cluj.astral.ro

Abstract. The following article emphasizes some connections between science, culture and religion, from the point of view of transdisciplinarity. In the last decade, Professor Basarab Nicolescu has published a lot of valuable books, articles and studies on transdisciplinarity, that make an original outlook concerning the unity of human knowledge as a whole. For this purpose, B. Nicolescu gives us a key-understanding of some concepts of Romanian Orthodox theology, developed within the works of Pr. Prof. Dumitru Staniloae (i.e. the “cataphatic knowledge” or the rational knowledge and the “apophatic knowledge” or the “unspeakable knowledge”, the “experiential knowledge”). The apophatic experience is knowledge of the “included third”. The different types of apophatic experience – through the dialogue between science and religion – could bring us to a positive theology, as drafted in the book of Philip Clayton, *The Problem of God in Modern Thought*. Through all his works, Prof. Basarab Nicolescu shares the desire of searching for a more comprehensive paradigm of knowledge, practice and spirituality than it is suggested by the contemporary science.

Lucrarea are în vedere în mod predilect viziunea și ideile directe expuse în lucrările fundamentale aparținând fizicianului, filosofului și poetului francez de origine română Basarab Nicolescu – *Transdisciplinaritatea. Manifest* (redactată inițial în 1996 în limba franceză și tradusă în 1999 în limba română¹), *Noi, particula și lumea* (ediția a doua în limba franceză și traducerea în limba română apărute în 2002)² –, însă cu deosebire eseul *Terțul și sacrul* (*Le tiers et le sacré*), publicat în volumul colectiv *Sacrul, astăzi* (*Le Sacré aujourd’hui* 2003)³. Desigur, nu se poate face abstracție nici de conferința *Nivelurile de realitate și sacrul* (*Les niveaux de réalité et le sacré*), prezentată la București în cadrul Congresului Internațional „Science et religion – antagonisme ou complémentarité”, 8 – 11 noiembrie 2001, publicată în volumul colectiv *Știință și religie*⁴.

¹ Vezi *Transdisciplinaritatea. Manifest*, Editura POLIROM, Iași, 1999

² *Idem, Noi, particula și lumea*, Editura POLIROM, Iași, 2002

³ Vezi (ed. B. Nicolescu), *Le Sacré aujourd’hui précédé de Hommage à Michel Camus*, Éditions du Rocher, Monaco, 2003

⁴ Vezi (ed. B. Nicolescu, M. Stavinschi), *Știință și religie – antagonism sau complementaritate?*, Editura XXI: EONUL DOGMATIC, București, 2002

Pentru a ajunge la înțelegerea posibilității și sensului acestui dialog transdisciplinar între marile forme ale culturii, sunt necesare câteva clarificări conceptuale prealabile.

Mai întâi, este binevenită precizarea terminologică a conceptelor de *pluridisciplinaritate*, *interdisciplinaritate* și *transdisciplinaritate*. Primele două sunt rezultatul căutărilor unor *punți* de comunicare între diferitele discipline, în era „big Bang”-ului disciplinar și a specializărilor excesive, cu întreg procesul de „babelizare” a culturii și cunoașterii, ajuns în secolul XX la derută paroxistică. Cine ar putea nega – scrie B. Nicolescu – faptul că știința, prin intermediul tehnologiei (care este consecința sa cea mai vizibilă) ne bulversează viața, lăsându-ne dezarmați în fața dilemei dintre o bunăstare exterioară și o sărăcire până la anihilare a vieții noastre interioare? În filosofia românească, Constantin Noica a surprins, deosebit de profund, această stare de fapt, afirmând că lumea contemporană are tot mai multe cunoștințe și tot mai puține înțelesuri.

Pluridisciplinaritatea se referă la *studierea unui obiect dintr-una și aceeași disciplină prin intermediul mai multor discipline simultan* (de ex. un tablou de Giotto poate fi studiat din perspectiva istoriei artei, a fizicii, chimiei, geometriei, istoriei religiilor și istoriei Europei ș.a.). Însă, chiar dacă demersul pluridisciplinar „transgresează” peste limitele disciplinelor, *finalitatea sa rămâne înscrisă în cadrul cercetării disciplinare*.

Spre deosebire de pluridisciplinaritate, *interdisciplinaritatea* are un alt scop, acela al *transferului metodelor dintr-o disciplină într-alta* (de ex. a metodelor matematicii în fizică sau ale informaticii în artele plastice). Și în cazul interdisciplinarității, finalitatea rămâne ancorată în același univers al disciplinarității, mai mult chiar, printr-o ipostază a sa (*gradul generator de noi discipline*), ea contribuie la „big-Bang” – ul disciplinar. Triumful pe planul obiectiv-material al *gândirii analitice, reduționiste și mecaniciste*, precum și marșul triumfal-apocaliptic al *tehnostiințelor*, prin proliferarea anarhică și haotică a mentalului care invadează lumea (producția unui număr mereu sporit de mașini), au drept consecință accelerarea fragmentării, anihilarea interacțiunii. „Sursa noii barbarii ne apare ca fiind aceea a amestecului exploziv între gândirea binară, aceea a terțului exclus, produs pur mintal – aflat în opoziție cu datele științei fundamentale contemporane – și o tehnologie fără nici o perspectivă umanistă”⁵.

Conceptul de *transdisciplinaritate* desemnează – așa cum indică și prefixul latin “trans” –, ceea ce se află în același timp și *între* discipline, și *înăuntrul* diverselor discipline, și *dincolo* de orice disciplină oarecare. Finalitatea *transdisciplinarității* este *înțelegerea lumii prezente*, din perspectiva *unității cunoașterii*. Confundarea acestor perspective cognitive diferite este la fel de contraproductivă ca și accentuarea excesivă a diferențelor dintre ele.

⁵ Vezi *Le Sacré aujourd’hui*, p. 93

De o importanță deosebită este distincția dintre *cercetarea disciplinară* și *cunoașterea disciplinară*, respectiv *cercetarea transdisciplinară* și *cunoașterea transdisciplinară*. Cercetarea transdisciplinară este complementară cercetării disciplinare și totodată radical diferită de aceasta, dată fiind structura discontinuă a nivelurilor de Realitate care determină *structura discontinuă a spațiului transdisciplinar*. „*Cercetarea disciplinară se referă la cel mult unul și același nivel de Realitate*; de altfel, în majoritatea cazurilor, ea se referă doar la fragmente ale unuia și aceluiași nivel de Realitate. În schimb, *transdisciplinaritatea se preocupă de dinamica provocată de acțiunea simultană a mai multor niveluri de Realitate*. Descoperirea acestei dinamici trece în mod necesar prin cunoașterea disciplinară”⁶.

Ce este *Realitatea*? B. Nicolescu definește acest concept în sens ontologic și pragmatic, astfel: „În primul rând înțeleg prin Realitate (cu „R” mare) ceea ce *opune rezistență* experiențelor noastre, reprezentărilor, descrierilor, imaginilor sau formalismelor matematice”⁷. Realitatea nu este doar un „construct social”, rezultatul consensului unei colectivități istorice; ea are, de asemenea, o dimensiune *transsubiectivă* (obiectivă, verificabilă, controlabilă). Dacă Realitatea este legată de atributul *rezistenței* la experiența noastră umană și accesibilă cunoașterii umane, în schimb *Realul* semnifică *ceea ce este (ce qui est)* și rămâne pentru totdeauna „voalat” (de nepătruns).

Știința modernă (clasică) a fost condusă mereu de logica terțului exclus, rămânând întotdeauna la un singur nivel de Realitate (cel puțin până în secolul XX, când s-a produs emergența a cel puțin 3 niveluri ale Realității – nivelul macrofizic, cel microfizic, cyber-spațiu-timpul și cel, deocamdată pur teoretic, al *supercorzilor*). Dacă se rămâne la un singur nivel de realitate, orice manifestare a unui fenomen fizic oarecare apare ca o luptă indecidabilă între 2 elemente contradictorii reciproc exclusive (de ex. în fizica cuantică: unda și corpusculul; continuitatea și discontinuitatea; separabilitatea și non-separabilitatea; cauzalitatea globală și cauzalitatea locală; simetria și rupțura de simetrie, reversibilitatea și ireversibilitatea timpului etc.). Această contradicție fără ieșire în știința de până acum nu poate fi înlăturată decât prin introducerea noțiunii de „nivel de Realitate”, respectiv acceptarea existenței unui număr infinit/nedefinit de niveluri de Realitate la scara existenței. „Viziunea transdisciplinară ne propune luarea în considerare a unei Realități multidimensionale, structurată pe niveluri multiple, care să înlocuiască Realitatea, pe un singur nivel, a gândirii clasice”⁸.

Aici apare, însă, consideră B. Nicolescu, că a apărut marea breșă în paradigma aparent impenetrabilă a mecanicismului și a logicii binare, a

⁶ *Transdisciplinaritatea. Manifest*, p. 54

⁷ B. Nicolescu, *Les niveaux de réalité et le sacré*, “Academica”, noiembrie-decembrie 2001, p. 11

⁸ *Vezi Transdisciplinaritatea. Manifest*, p. 58

terțului exclus, a „marii schisme” între cultura științifică și cea umanistă: prin mecanica cuantică și teorema lui Gödel, care au deschis, în primele decenii ale secolului XX, perspectiva *gândirii apofatice*⁹ în sânul științei exacte. Prin recuperarea dimensiunii *sacralului*, ea face posibil – desigur, nu la modul automat și necondiționat – „marele dialog” transdisciplinar în, prin și dincolo de fiecare disciplină oarecare și de toate la un loc.

Abia de acum înainte, dialogul sus-amintit devine posibil, întrucât comunicarea între *gândirea apofatică religioasă* și *gândirea apofatică științifică* poate juca un anumit rol în definirea unui nou umanism, demn de secolul XXI¹⁰. Preocuparea pentru evitarea oricărui tip de extremism urmează a identifica, pe o bază nouă și riguroasă, nu numai condițiile dialogului între științele exacte și științele socio-umane, dar și cele ale dialogului între știință, cultură și religie. În viziunea transdisciplinarității, acest dialog nu poate porni decât de la ceea ce toate disciplinele sau domeniile au în comun: *subiectul însuși*, acela care „în interacțiunea sa cu obiectul refuză orice formalizare și păstrează pentru totdeauna partea sa de mister ireductibil”¹¹. Știința contemporană face posibilă emergența unei *noi obiectivități*, caracteristică *interacțiunii subiect-obiect*; acum, se poate vorbi despre *obiectivitatea subiectivă* a științei și *subiectivitatea obiectivă* a Tradiției. Altfel spus, nici numai subiectul, nici numai obiectul, ci *interacțiunea* lor. Omul contemporan poate face să trăiască în el polii unei contradicții fertile.

Cum se inserează sacralul în lume? Scara ontică universală este guvernată de o *coerență orientată* și o vastă *autoconsistență* – un flux informațional se transmite coerent de la un nivel al Realității la altul în întregul univers fizic. „În mod cert, există o *coerență* între diferitele niveluri ale Realității, cel puțin în lumea naturală. Într-adevăr, o vastă *autoconsistență* pare să guverneze evoluția universului, de la cel infinit de mic la cel infinit de mare, de la cel infinit de scurt la cel infinit de lung”¹².

⁹ În cartea Pr. Prof. D. Stăniloae, *Trăirea lui Dumnezeu în ortodoxie*, Editura „Dacia”, Cluj-Napoca, 1993, p. 85, se discută sensurile conceptelor de *apofatic* și *catafatic* în teologia creștină ortodoxă: „Potrivit tradiției patristice, există o cunoaștere a lui Dumnezeu rațională sau *catafatică* și una *apofatică* sau negrăită. Cea din urmă e superioară celei dintâi, completând-o pe aceea. Prin nici una din ele nu se cunoaște însă Dumnezeu în ființa Lui. Prin cea dintâi îl cunoaștem pe Dumnezeu numai în calitate de cauză creatoare și susținătoare a lumii, pe când prin cea de-a doua avem un fel de experiență directă a prezenței Lui tainice, care depășește simpla cunoaștere a Lui în calitate de cauză, investit cu unele atribute asemănătoare celor ale lumii. Aceasta din urmă se numește apofatică pentru că prezența tainică a lui Dumnezeu, experimentată de ea, depășește puțința de definire prin cuvinte. Dar această cunoaștere e mai adecvată lui Dumnezeu decât cunoașterea catafatică. Totuși, nu se poate renunța nici la cunoașterea rațională. Chiar dacă ceea ce spune ea despre Dumnezeu nu e cu totul adecvat, ea nu spune ceva contrar lui Dumnezeu. Ceea ce spune ea trebuie să fie numai adâncit prin cunoașterea apofatică. De altfel, chiar cunoașterea apofatică, atunci când vrea cât de cât să se tâlmăcească pe sine, trebuie să recurgă la termenii cunoașterii intelectuale, umplându-i însă mereu cu un înțeles mai adânc decât îl pot reda noțiunile intelectuale”.

¹⁰ *Apofatismul* este înțeles de B. Nicolescu nu numai în sensul nivelurilor de Realitate și percepție, ci și în sensul „experiențierii” (trăirii Sacralului).

¹¹ *Le Sacré aujourd'hui*, p. 101

¹² *Transdisciplinaritatea. Manifest*, p. 59

Dar, pentru ca o *unitate deschisă* care unește toate nivelurile de Realitate să fie conceptibilă, este necesară admiterea faptului că ansamblul nivelurilor de Realitate se prelungește – dincolo de „ultimul”, „cel mai de sus” și „ultimul”, „cel mai de jos” – printr-o *zonă de non-rezistență* (sau de *transparență*) la experiențele, reprezentările, descrierile, imaginile sau formalizările matematice, în care *nu mai există nici un nivel de Realitate*. (B. Nicolescu invocă aici conceptul de „real voalat”, – *le réel voilé* –, al lui Bernard d' Espagnat).

Non-rezistența acestei „zone de transparență” se datorează pur și simplu limitelor organelor noastre corporal-senzoriale, oricare ar fi instrumentele de măsură folosite de noi. „Zona de transparență corespunde *sacrului*, adică *a ceea ce nu poate fi raționalizat*... Sacrul este rațional, dar nu și raționalizabil”¹³. Sacrul este ceea ce *leagă, unește*; conceptul se află în relație cu rădăcina etimologică a cuvântului „religie” (*religare* – a lega, a uni), nefiind, însă, prin el-însuși atributul unei religii sau a alteia.

Astfel, *sacrul* este înțeles ca prezență a ceva *ireductibil real* în lume (*quelque chose d' irréductiblement réel dans le monde*) – problemă inevitabilă pentru orice abordare rațională a cunoașterii. Chiar dacă nu putem nega sau afirma prezența sacrului în lume și în noi-înșine, suntem întotdeauna obligați să ne referim la sacru în vederea elaborării unui discurs coerent despre Realitate. Percepția sacrului reprezintă o *experiență ireductibilă* la orice teoretizare. Ea privește tăcerea de dincolo de cuvinte, o tăcere „plină, structurată pe niveluri”. Este o necunoaștere venită din străfundurile cunoașterii, dar o necunoaștere *luminoasă* („*notre lumineuse ignorance*”, cum spunea poetul M. Camus), întrucât luminează domeniul cunoașterii. Zona de non-rezistență a sacrului pătrunde și traversează nivelurile de Realitate. Aceasta înseamnă că abordarea transdisciplinară a Naturii și a cunoașterii ne oferă o *punte între Real și Realitate*. Ansamblul nivelurilor de Realitate și zona sa complementară de non-rezistență constituie *Obiectul transdisciplinar*. Coerența nivelurilor de percepție presupune, ca în cazul nivelurilor de Realitate, o zonă de transparență, de non-rezistență la percepție. *În această zonă nu există nici un nivel de percepție*. Ansamblul nivelurilor de percepție și zona sa complementară de transparență constituie *Subiectul transdisciplinar*.

Cele două zone de transparență ale Obiectului și Subiectului transdisciplinar trebuie să fie *identice* pentru ca Subiectul transdisciplinar să poată comunica cu Obiectul transdisciplinar. *Fluxului de informație care traversează coerent diferitele niveluri de Realitate îi corespunde un flux de conștiință (conscience) care traversează coerent diferitele niveluri de percepție*. Cele două fluxuri se află într-o relație de *izomorfism* datorită existenței uneia și aceleiași zone de non-rezistență.

¹³ *Les niveaux de réalité et le sacré*, p. 12

Cunoașterea nu este nici exterioară, nici interioară: ea este în același timp exterioară și interioară. Studiul Universului și studiul ființei umane se sprijină reciproc. Zona de transparență joacă rolul de terț inclus discret (*tiers inclus secrètement*), care permite unificarea, în diferența lor, a Subiectului transdisciplinar și a Obiectului transdisciplinar.

Pentru a asigura transmiterea coerentă a informației și conștienței în toate regiunile Universului, cele trei bucle ale informației și conștienței trebuie să se întâlnească cel puțin într-un punct *X*. Într-un anumit sens, punctul *X* este sursa Realității și a percepției. Punctul *X* și buclele asociate de informație și conștiență descriu cel de-al treilea termen (*terme*) al cunoașterii transdisciplinare: *termenul Interacțiunii între Subiect și Obiect, care nu este reductibil nici la obiect, nici la Subiect.*

De fapt, cunoașterea transdisciplinară se află în acord cu tradiția patristică și, în particular, cu învățăturile lui Dionisie Areopagitul și Grigorie din Nisa, fiindcă ea reprezintă o tentativă de deschidere a dialogului între *cunoașterea catafatică și cunoașterea apofatică*¹⁴. Iar cunoașterea științifică este tocmai de una de tip catafatic. Este important de amintit aici distincția făcută de marele teolog român Dumitru Stăniloae în cartea sa *Trăirea lui Dumnezeu în ortodoxie* (vezi nota 9, *infra*), între tradiția patristică orientală și *via negativă* a teologiei occidentale: pentru prima, teologia apofatică este o *experiență directă* și nu o negație discursivă. Există două tipuri de apofatism: cel *experimentabil, dar non-raționalizabil* și cel care este, în același timp, *non-raționalizabil și non-experimentabil*. Gândirea apofatică științifică este *atât experimentabilă cât și raționalizabilă*. „Universul cuantic, univers al interconexiunii, al non-separabilității, implică o *participare* a subiectului – veritabil microcosm care reflectă macrocosmosul. Este chiar această participare, această conformitate care îmi spune că este imposibil să se vorbească serios de o obiectivitate absolută sau de o subiectivitate absolută a științei”¹⁵.

Cele trei tipuri de apofatism se regăsesc în cunoașterea transdisciplinară. Dialogul transdisciplinar dintre știință și religie ar putea conduce la o teologie pozitivă, schițată deja în importanta carte a lui Philip Clayton, *Problema lui Dumnezeu în gândirea modernă* (*The Problem of God*

¹⁴ Cunoașterea catafatică este cea rațional-discursivă, iar cunoașterea apofatică este aceea „negrăită”, „experiențiată direct”. *Apofaticul și catafaticul* se completează și potentează reciproc (se poate vorbi, astfel, despre o dialectică a relației apofatic-catafatic). În cunoașterea apofatică, atributele divine (infinitatea, atotputernicia, iubirea) sunt „experiate întrucâtva direct”, spune D. Stăniloae: „În actul cunoașterii apofatice, subiectul uman trăiește în mod real un fel de scufundare în infinitatea lui Dumnezeu, în atotputernicia Lui, în iubirea Lui... Noi socotim că cele două feluri de cunoaștere nu se contrazic și nu se exclud, ci se completează. Propriu-zis cea apofatică se completează cu cea afirmativă și cu cea negativ-rațională; ea transferă pe cea afirmativ-rațională și negativ-rațională pe un plan mai propriu, dar la rândul ei recurge la termenii cunoașterii raționale în ambele ei aspecte (afirmativ și negativ), în trebuința de a se exprima fie și într-un mod departe de a fi satisfăcător. Cel ce are o cunoaștere rațională a lui Dumnezeu și-o completează adeseori cu cea apofatică, iar cel ce are o mai accentuată experiență apofatică recurge în exprimarea ei la termenii celei raționale” (*op.cit.*, p. 86).

¹⁵ *Le Sacré aujourd'hui*, p. 99

in *Modern Thought*). Or, experiența apofatică unifică neîncetat contradictoriile, depășindu-le; structural, ea este o *cunoaștere a terțului*. Însăși noțiunea de „niveluri” se regăsește în iconografia creștină (scara lui Iacob) și, de asemenea, în învățăturile lui Grigorie din Nazianz. La Grigorie din Nazianz, experiența apofatică se exprimă prin *grade* și *niveluri*. În acest sens, după Dumitru Stăniloae, cunoașterea apofatică nu este irațională, ci „supra rațională” (s-ar putea spune *transrațională*). Cunoștințele *raționale* și cele *transraționale* se completează reciproc.

Consecințele modului transdisciplinar de a concepe cunoașterea, cultura, omul, universul și valorile, sunt incalculabile. „Această orientare coerentă (a comunicării între nivelurile de Realitate și de conștiință – n. ns.) dă un sens nou *verticalității ființei umane în lume*. În locul verticalității stațiunii bipede, consecința a legii gravitației universale, viziunea transdisciplinară propune verticalitatea conștiință și cosmică a străbaterii simultane a diferitelor niveluri de realitate. Aceasta este verticalitatea care constituie, în viziunea transdisciplinară, fundamentul oricărui proiect social viabil”¹⁶. Specific modului de a fi, a gândi și a acționa transdisciplinar este ca omul „să devină el-însuși «întrebare»”, permanentă interogație a sinelui și a celuilalt/celorlalți.

Gândirea transdisciplinară are consecințe foarte interesante și pentru reflecția social-politică, întrucât dialogul gândirii apofatice religioase cu gândirea apofatică științifică, între știință și sacru, pot juca un rol important în definirea viitoarei identități a Europei, printr-o nouă și nesperată infuzie de *sens*. În acest sens, B. Nicolescu are în vedere considerațiile unui autor francez¹⁷, care distinge de-a lungul istoriei trei culturi politice: a *rezistenței*, a *reglementării* și a *utopiei*, ultima inspirând sintagma de „spiritualitate politică”.

Astfel, – știut fiind că ființa umană nu poate trăi în absența utopiei –, Europa s-ar dovedi a fi purtătoarea unui proiect trans-cultural și trans-religios indispensabil unei mondializări „cu față umană” (dacă așa ceva este mai posibil, astăzi). După lumea bipolară din 1945-1989, lumea monopolară din 1989 și până astăzi, Europa ar putea fi imaginată ca „terțul inclus” al omenirii, al unei lumi tripolare în stare de gestație. Ascensiunea Europei, situată pe planul *cunoașterii*, nu al *puterii*, ar fi o căutare a sensului universal (un *nou sens*, deosebit de *non-sensul* actual), grație dialogului dintre tehnostiințe și sacru. „Astfel s-ar putea deschide era fraternității, după aceea a egalității, încarnată de sistemul marxist, și aceea a libertății, încarnată de sistemul liberal”¹⁸.

¹⁶ Vezi *Transdisciplinaritatea. Manifest*, p. 67

¹⁷ Jean-Baptiste de Foucauld, *Les Trois Cultures du développement humain*, Odile Jacob, Paris, 2002

¹⁸ B. Nicolescu, *Le Sacré aujourd'hui*, p. 103

REFERINȚE BIBLIOGRAFICE

1. B. Nicolescu, *Transdisciplinaritatea. Manifest*, Editura POLIROM, Iași, 1999
2. B. Nicolescu, *Les niveaux de réalité et le sacré*, “Academica”, noiembrie-decembrie 2001
3. B. Nicolescu, *Noi, particula și lumea*, Editura POLIROM, Iași, 2002
4. ***, (ed. B. Nicolescu, M. Stavinschi), *Știință și religie – antagonism sau complementaritate?*, Editura XXI: EONUL DOGMATIC, București, 2002
5. ***, (ed. B. Nicolescu), *Le Sacré aujourd’hui précédé de Hommage à Michel Camus*, Éditions du Rocher, Monaco, 2003
6. Jean-Baptiste de Foucauld, *Les Trois Cultures du développement humain*, Odile Jacob, Paris, 2002
7. D. Stăniloae, *Trăirea lui Dumnezeu în ortodoxie*, Editura „Dacia”, Cluj-Napoca, 1993